BUTLLETI
DEL GRUP D'ESTUDIS SITGETANS

Any VIII | Agost 1984 | N.º 29

Vet aquí les pàgines encara blanques, impollutes, d'aquest BUTLLETÍ. Si diem: "Va, escriu, Jacint", no trobarem resposta. Quan no respon, ell, que era un home dominat pel bolígraf, les seves raons deu tenir.

La raó és cega, brutal: la maquinària d'un cotxe que, perdut el control, s'ha girat contra ell i l'ha vençut. Justament en la diada de Sant Joan, quan l'esperàvem a l'Hospital —espera que fóra vana. L'Hospital, on en Jacint havia entrat a col·laborar quan n'era Administrador en Salvador Olivella. I allà el va sorprendre la mort quan feia camí cap a aquella Casa i en el dia de la Festa. Per en Jacint, en aquell matí lluminós, tinguérem un nou sacrifici del Baptista. La seva festa era oferta a les forces del mal.

Encara veiem en Jacint sense vida, i hem de fer el Butlletí, hem d'organitzar conferències i exposicions, ens cal escriure, encara, per a fer la lloança de tot el que estimem. I hem de fer-ho perquè ell, més que ningú, ho voldria.

Quan el tindrem a les mans, ens farà un estrany efecte aquest Butlletí. Però hem d'obeir a la seva veu, hem de veure'l quan, amb el seu pas lleuger, ens indica el camí de la lluita.

Jacint Picas, exemple perdurable, t'oferirem aquest Butlletí i tota la tasca que cal fer en pro de Sitges, mare nostra. Que el teu exemple ens esperoni.

L'historicisme i l'eclecticisme en l'arquitectura del segle XIX, llur interpretació a Sitges per Salvador Vinyals

A mitjans del segle XIX i com a reacció contra el neoclassicisme, llenguatge que comportava un desig de simplicitat i de claredat, s'esdevé una arquitectura que es rebel·larà contra les lleis i les organitzacions clàssiques. Atreta per la complexitat, cercarà l'aconseguir emoció i exotisme en les seves obres. Dins aquesta nova manera de projectar esdevindrà el llenguatge que s'ha definit com «historicisme» i, mes tard, el definit com «eclèctic». Si volguéssim explicar en què es diferencien l'un de l'altre, podríem dir que historicisme seria aquella tendència que s'esforça per adaptar solucions arquitectòniques del passat a les necessitats del present, utilitzant solament un estil, si bé algunes vegades aquest pot ser alterat perquè ho imposen les circumstàncies. Per «eclecticisme» entenem la barreja de llenguatge aplicats a un mateix edifici, arribant a ésser l'arquitecte, en alguns casos, més un dissenyador de façanes, es a dir, de superfícies decorades, més que plantejar-se la problemàtica d'una bona solució d'espai interior-exterior.

Serà cap a la meitat del segle XIX quan els arquitectes s'adonen que el que es feia amb el neoclassicisme es podia fer amb altres estils històrics com el Bizantí, el Barroc, el Renaixement, etc. Aquest plantejament és tan fort que, per exemple a França, trobem cap a la dècada dels anys cinquanta del segle passat, una lluita aferrissada entre els partidaris de l'ús del llenguatge neoclàssic amb els partidaris de l'ús del llenguatge neogòtic. A Catalunya es podria dir que passà quelcom semblant en aquest moment, i amb idèntic resultat acabà la lluita; en ambdues nacions podem observar que no domina clarament un estil sobre l'altre, sinó que es tancà l'antagonisme, tenint ben present la diversitat dels llenguatges que es podien escollir de manera que, l'arquitecte podia preguntar al client l'estil que preferia per a la seva casa, ja que hi havia un repertori d'una dotzena d'estils a disposició dels constructors.

A l'hora de projectar, la possibilitat de seguir plantejaments i solucions ofertes per diferents estils, resultava afavorida pel millor coneixement que en aquells anys s'anava assolint dels edificis de cada país. Així, si en el segle XVIII, amb les excavacions de Pompeia i Herculà, havien recollit coneixements importants que afavorien l'arquitectura neoclàssica; l'any 1835, Delaunoy estudia els monuments d'Alger; Coste, el 1839, donà a conèixer els monuments de la ciutat d'El Cairo i des de l'any 1845 fins el 1854 farà el mateix amb els monuments perses. Tots aquests estudis col·laboraven a fer que els mestres d'obres i els arquitectes ampliessin el coneixement dels diferents llenguatges, i com a conseqüència, tinguessin més facilitat a l'hora de

projectar els edificis. També cal recordar el llibre que O. Jones publicà l'any 1842 sobre l'Alhambra de Granada, cosa que afavorí una àmplia divulgació d'aquest edifici, a la vegada que serví perquè es projectés a bastament amb influència d'aquest llenguatge.

La societat de la segona meitat del segle XIX accepta sense dificultat aquesta barreja d'estils que permetia un decorativisme i a la vegada un monumentalisme, que satisfeia profundament les preferències dels clients.

El món intellectual estigué més dividit pel que fa a acceptar o no aquestes teories arquitectòniques. Mentre que Hegel, per exemple, acceptava l'eclectisme recomanant-lo als seus contemporanis; T. Gauthier atacava aquesta via de composició arquitectònica dient: «M'hauria agradat ser lladre. És una filosofia eclèctica». Parlant amb un criteri arquitectònic, Sitges pot ésser considerada una Vila eclèctica, per la ingent quantitat d'edificis que d'aquesta tendència es troben en els seus carrers i li donen caràcter. El fet que l'eufòria econòmica de la població coincidís lògicament amb el seu eixample, amb la possibilitat d'edificació de noves vivendes, i amb l'apogeu d'aquest llenguatge, faria que Sitges es convertís en un exemple interessant, que cal tenir en compte en la història de l'arquitectura catalana d'aquell moment. Creiem que és un altre exemple de la teoria que els eclecticismes van lligats als nous eixamples, i que eclecticisme i reformes urbanes són dos conceptes que van units en la segona meitat del segle XIX, tal com podem observar-ho a París i Barcelona.

Els edificis eclèctics, així com els que són resultat dels historicismes, que es troben a Sitges, moltes vegades han estat considerats com «edificis modernistes», però creiem que aquest qualificatiu no podria ésser utilitzat pròpiament per a cap casa de la vila de Sitges fins ja passat l'any 1900. Cal subratllar que el mateix Santiago Rusiñol, el principal exponent del Modernisme, quan l'any 1894 basteix el seu «Cau Ferrat», segons projecte de l'arquitecte Francesc Rogent i Pedrosa, el fa amb uns plantejaments totalment historicistes, aprofitant les finestres de l'antic castell de la vila.

Sitges és també un clar exemple d'aquell ampli període que Collins defineix com «Catalan Mouviment», i situa entre els anys 1870 i 1930. A Sitges, a començaments dels anys setanta, i fins i tot abans, es realitzen una sèrie d'edificis que ja no s'organitzen d'acord amb un neoclassicisme més o menys romàntic, sinó que intenten anar a la recerca d'un clar exotisme. Un exemple que pot definir molt bé el que diem, és l'edifici datat l'any 1862, de planta baixa i dos pisos, conegut amb el nom de Can Sínia Xica, i actualment propietat de la família Picas-Cardó. Aquesta casa és una mostra del fet que, amb la mateixa distribució neoclàssica, la façana és ja diferent pel que fa referència a la decoració, formada per una sèrie de caps humans de característiques ben peculiars. Un altre exemple posterior seria la casa que pertanyia a Josep Mirabent i Gatell, important pintor del segle XIX, avui coneguda com casa Font Llopart, un edifici amb estuc vermell, finestres rodones, i una decoració de gust arabitzant en alguns detalls. És una obra que, per les seves característiques, creiem que fou projectada pel gran arquitecte Elies Rogent i Amat, opinió que fou compartida pel Dr. Alexandre Cirici i Pellicer (1). Més tard, aquesta hipòtesi quedà reforçada quan, amb motiu de collaborar en la realització del llibre «Pintures de la Universitat de Barcelona» (2), vàrem conèixer la connexió professional i molt probablement d'amistat, que hi hagué entre Josep Mirabent i Gatell i Elies Rogent i Amat, ja que en aquells anys treballaven junts en l'edifici de la Universitat de Barcelona.

Seria la dècada dels anys vuitanta, quan l'eclectisme assoliria més força. Gràcies al creixement de la vila que provocà l'eixample de 1881, els arquitectes es trobaven amb amplis espais on projectar edificis d'acord amb el gust nou. Podem assenyalar realitzacions de mestres d'obres i arquitectes tan interessants com ho foren Jaume Suñé i Juncosa, Josep Salvany, Gaietà Buigas Monravà, Salvador Vinyals... que amb el seus projectes arquitectònics aconseguiren que Sitges fos una veritable mostra de la manera de projectar del darrer quart de segle XIX.

SALVADOR VINYALS. MESTRE D'OBRES I ARQUITECTE

Entre els arquitectes que treballaren de manera abundant a Sitges, a finals del segle XIX trobem Salvador Vinyals i Sabaté (Barcelona 1847-1926), el qual havia obtingut el títol de mestre d'obres l'any 1868 (3) i el d'arquitecte l'any 1877. Deixeble d'Antoni Morera, projectà gran quantitat d'edificis a l'eixample barceloní (4). Junt a Domènec Estapà treballà en una important sèrie d'edificis oficials. Un d'ells seria la realització dels plànols de la reforma i ampliació de l'edifici de la Duana, un projecte que s'acabà a finals de l'any 1887 i procurava conservar exactament l'estil arquitectònic de la façana primitiva (5). Un altre treball fet conjuntament per ambdós arquitectes fou la presó Model de Barcelona. Entre els projectes de Vinyals, és interessant subratllar el projecte que realitzà junt a l'arquitecte Romanyà, per a fixar els límits de la rodalia de Corbera (6). I també entre les seves obres mereixedores de menció trobem el projecte del Teatre Novetats, projectat l'any 1884, amb la collaboració de l'escenògraf Soler i Rovirosa. El teatre estava situat en els antics jardins de «El Prado Catalán», al costat del Passeig de Gràcia, i la inauguració tingué lloc el mes de juny de 1884, quan encara el local no estava totalment acabat (7). En aquest cas tingué a més la collaboració de l'escultor Clarasó, amic seu fins el final de llurs vides. Salvador Vinyals era membre de les tertúlies del primer «Cau Ferrat» i habitual participant en el actes d'homenatge dirigits als artistes Rusiñol, Cases i Clarasó (8).

SALVADOR VINYALS A SITGES: L'AJUNTAMENT

Quan Salvador Vinyals arribà a Sitges ho va fer per projectar un edifici important: l'Ajuntament de la vila (9).

La idea de construir un nou edifici per a atendre les funcions d'Ajuntament venia ja d'anys abans. El dia 20 de desembre de 1870, per ordre del Regent del Regne, la Vila de Sitges havia passat a posseir el castell medieval. L'edifici, molt malmès fou cedit al poble de Sitges, i el consistori pensà en la possibilitat de construir un nou edifici en el lloc del castell. Un edifici on, a la planta baixa, es pensava situar les escoles, al primer pis les dependències de l'Ajuntament, i les habitacions destinades a «casos

especials» (com deia la memòria) a la segona planta. El primer projecte s'encarregà a Adrià Casademunt i Vidal, catedràtic de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, el qual l'any 1879 (10) presentà un projecte arcaitzant en la seva solució de la façana, perquè encara presentava una sèrie de solucions que ja s'aplicaven a l'edifici de Llotja cent anys abans. Afortunadament, diferents circumstàncies varen fer que no es portés a terme el projecte de Casademunt.

Uns quants anys més tard, Salvador Vinyals realitzaria el projecte que seria definitiu, signat per l'arquitecte el dia 8 d'octubre de 1887 i que fou aprovat per l'Ajuntament de Sitges al cap de dos dies. El projecte va acompanyat d'una interessant memòria que ens permet conèixer aspectes de l'antic castell. Pel que ens diu sabem que a l'edifici es podien distingir tres èpoques diferents. Una, la primera, de la qual quedava únicament una base o mur, que estava molt malmesa i en estat ruinós. De la segona època era la façana principal i la lateral dreta, mentre que les altres dues façanes ja eren del segle XVIII. És curiós, que, malgrat que l'arquitecte assenyala en el seu escrit que el castell té diversos elements interessants, al final no se'n conservi cap, ni tan sols la base de la torre d'homenatge, la qual és suprimida per l'arquitecte amb l'excusa que treu espai, sense suggerir cap solució que li permeti conservar-la. Enderrocats torre i mur, quedava a Vinyals un espai lliure on situar l'escala principal, voltada per una galeria que donava pas a totes les dependències de l'Ajuntament i que solament arribava al primer pis. És una interessant solució que substitueix el que era sala de passos perduts per un espai que a més de donar accés a diferents dependències els dóna lluminositat.

Com és lògic, l'arquitecte procura que l'entrada a l'edifici tingui monumentalitat, i per tant, valora l'escala i les arcades, i alhora aconsegueix que l'espai central tingui una alçada considerable. Gràcies a la solució donada per Vinyals, la nostra mirada s'orienta cap a dalt, i les persones som induïdes a pujar cap el primer pis, on se situen les dependències principals. Aquí podem veure un exemple més que el pis principal de la vivenda és considerat la planta noble, idea aplicada aquí a un edifici públic de la mateixa manera que la trobem també a l'Ajuntament de Barcelona.

Aquest ambient és il·luminat a través d'una claraboia de ferro i vidre que està situada sobre l'escala. La solució és un bon exemple de la idea d'incloure solucions plenament modernes a obres influïdes d'esperit medieval (11).

Una escala lateral, que és l'antiga del castell, ara refeta, conduïa al segon pis, destinat a allotjar la caserna de la Guàrdia Civil. A la planta baixa se situaven els diferents serveis, com la porteria, la sala d'arbitris, el servei postal i el de telègrafs; però es renuncia a posar-hi les escoles, tal com es pensava fer en el projecte encarregat a Adrià Casademunt.

A la memòria que acompanya el projecte, Vinyals escriu que havia passat revista a altres estils i havia optat per seguir aquest, subratllant que el llenguatge que seguiria seria el gòtic civil. En aquests anys, la moda neogòtica era seguida per nombrosos arquitectes, sobretot quan es tractava de projectar edificis religiosos, com ens ho demostren nombrosos exemples arreu de Catalunya. El fet d'escollir el gòtic civil, com és el cas d'aquesta obra que analitzem, no és tant corrent, si bé podríem esmentar exemples ben vàlids i interessants al nostre país.

A la decoració de les quatre façanes, de l'edifici, situa elements neogòtics. La façana principal es modifica en relació a la que tenia l'antic castell. Amb un criteri modern, la construeix davant d'un espai més ampli on tindrà major visualitat i a la vegada serà adequada per a cerimònies de representació o bé com a lloc adient per a l'autoritat en festes populars. La façana principal s'emfatitza decorativísticament, donant caràcter al edifici. Elements decoratius de caràcter gòtic com quatrifolis, finestres amb cornisament de lòbuls, etc., estan situats de manera justa i elegant. Alguns termes heràldics són afegits a la decoració d'aquesta façana donant-li la preeminència que li correspon respecte a les laterals. També és important el balcó, element habitual en qualsevol ajuntament.

Vinyals manté l'eix de simetria de la façana, cosa que Adrià Casademunt no havia atès en el seu projecte, i procura unir necessitats interiors amb solucions exteriors. Així sacrifica la utilització de les golfes del segon pis per donar major alçada al saló de sessions del consistori, tot entenent que amb més alçada es dóna més categoria a l'espai. També és interessant la solució del pòrtic principal, inspirada en les llotges medievals, que dóna la idea d'un espai obert i acollidor, malgrat ésser tancat per reixes, i a més proporciona un animat clarobscur a la façana.

La façana principal s'estén una mica als costats. Les dues façanes laterals estan resoltes cada una d'elles segons les necessitats interiors, no buscant cap criteri compositiu acadèmic, el qual solament es troba en la façana posterior i en la principal.

Les obres assoliren un cost de 49.277,51 pessetes, i el resultat és un edifici d'encertada composició arquitectònica, però creiem que fou una llàstima que, en uns anys en què en el nostre país es varen fer tantes restauracions d'edificis medievals, Sitges no hagués fet quelcom semblant amb el seu castell, que podia haver-se convertit en un bon exemple d'aquell corrent.

ALTRES EDIFICIS DE SALVADOR VINYALS

Com es manifesta en els seus escrits, a Vinyals li preocupava el llenguatge eclecticista. Considerava que les obres que es realitzaven aleshores eren una solució, més o menys encertada, d'obres o estils antics, i que l'arquitectura d'aquell moment no obeïa a cap tipus de regles, cosa que explica la dificultat d'estudiar aquests nous llenguatges.

Si Vinyals projectà l'edifici de l'Ajuntament amb un llenguatge neogòtic, d'acord amb aquell a que Domènec i Montaner havia donat suport en un article publicat a «La Renaixensa» amb el títol de «En busca d'una arquitectura Nacional», ja no l'empraria més a Sitges. Per això és fàcil pensar que, tot i que ell va escriure, que havia cercat un estil entre altres per fer l'edifici de l'Ajuntament, devia de preocupar-li molt l'estil de l'edifici que havia d'enderrocar quan hagué de projectar el nou.

Els edificis que succeixen cronològicament a l'Ajuntament ja no seguiran els corrents medievals, sinó que hi trobarem la utilització d'elements inspirats en el món clàssic i també d'altres, derivats del repertori renaixentista.

Entre les obres de Vinyals que es poden catalogar dintre d'aquest altre llenguatge podem destriar dos grups diferents. Un primer que es

podria definir dient que si bé utilitza elements clàssics com a decoració, l'estructura arquitectònica i la relació d'elements no té res a veure amb el veritable sistema clàssic de projectar, de manera que podem considerar-lo com una manipulació neoclàssica o neorenaixement. Dins d'aquests grup un exemple pot ser la Casa Tarrida (1892) on veiem obertures amb el frontó totalment unit a la llinda, cosa que no hauria fet un renaixentista, que projectava amb completa claretat l'elements, cercant la individualitat de cada un d'ells. El mateix podríem dir de les proporcions utilitzades a diferents elements, que en aquest cas, són totalment lliures i no gens clàssics; o bé el que es podria dir respecte a la ruptura del valor de l'entaulament, un seguit d'aspectes que denotèn una àmplia llibertat a l'hora de projectar.

Un segon grup serà aquell en què l'arquitecte és més fidel a les proporcions i a les solucions clàssiques. Exemples del que diem són la Casa Robert del carrer Illa de Cuba, i la Casa Robert de la Fragata; ambdues tenen àtics ben interessants. Aquesta darrera es corona amb un frontó de característiques plenament albertianes, mentre que la casa Robert del carrer de l'Illa de Cuba s'acaba amb una coberta plana, sobre la qual destaquen dos elements decoratius que agilitzen el seu volum. Aquesta solució d'acabament d'edifici per a un àtic és ben corrent no tan sols a l'arquitectura renaixentista italiana, sinó que a Espanya també en trobem exemples.

A les dues cases Robert, l'arquitecte utilitza arcs que no descansen directament sobre els capitells, sinó que entre l'arc i el capitell compost hi trobem, com era molt freqüent a l'època renaixentista, un entaulament. Altres connexions amb el món renaixentista italià ens vénen donades a les plantes baixes, com les rebranques de les portes i els llindars, adovellats, recordant les solucions dels palaus quatrecentistes florentins.

Es podria fer encara un tercer grup, on inclouríem algunes altres cases, uns edificis amb una decoració molt més ambigua en les que Vinyals es presenta amb un gust més eclèctic. Començaríem a trobar-lo en la casa Matilde Cardó (12), edifici de planta baixa i dos pisos; aquí segueix dominant la verticalitat en els dos primers nivells per a passar a dominar l'horitzontalitat en el segon pis, sobre el qual trobem un petit àtic acabat per un frontó corbat. Altres cases dins aquest grup serien les de Maria Bues de Catasús, amb decoració floral i dovelles diamantades; i també la casa de Salvadora Font (13), al carrer Major, de planta baixa i dos pisos, que té com element interessant que cal destacar, la finestra central amb una solució molt personal de l'arc de triple «vano», que Rafael, Palladi, o tants altres arquitectes havien usat a bastament en el món del renaixement. Aquí, Vinyals decora aquesta obertura amb flors senzilles, i una d'elles substitueix l'habitual antefixa.

Segons les nostres notes, Vinyals continuà treballant a Sitges fins l'any 1903 (14). Realitzà obres interessants com la Casa Misses (1901), on torna a decantar-se cap a l'historicisme renaixentista. També es podria parlar de l'encàrrec que se li fa l'any 1891 per a solucionar el problema urbanístic de les escales de «La Punta», que anaven des de l'església fins a la platja. Vinyals realitzà un projecte que no va arribar mai a fer-se (15). Més tard, s'encarregaria a Buïgas Monravà que en projectés un altre, que és el que avui podem veure realitzat.

Creiem que, per a completar el coneixement d'una personalitat que caldria estudiar més detingudament, es força positiu l'anàlisi de la problemàtica plantejada per l'obra de Salvador Vinyals a Sitges.

Com hem dit anteriorment, és l'autor de nombroses construccions a Barcelona que, sens dubte, són les més destacades, però també creiem oportú l'estudi de la seva obra sitgetana (16) per adonar-nos no tan sols del que era el que aquí podia fer-se, sinó de com un arquitecte de força reputació podia emmotllar-se a les necessitats i a les preferències estètiques d'àmbits diferents.

ISABEL COLL I MIRABENT

(1) Conversa amb Alexandre Cirici i Pellicer. Amb motiu de la Tesi de Llicenciatura. Setembre 1978.

(2) Alcolea, S.; Garriga, J.; Coll, I.: «*Pintures de la Universitat de Barcelona*. Ed. Universitat de Barcelona. Barcelona 1980.

(3) Bassegoda Nonell, Juan: «*Los Maestros de Obras de Barcelona*». Editores Técnicos Asociados. Barcelona 1973.

(4) Joan Bassegoda Nonell, a l'Enciclopèdia Catalana, vol. 15, pàg. 549 dóna una sèrie important d'obres realitzades per Vinyals a Barcelona: C/. Girona, 112 (1879); Passeig de Gràcia-Provença (1881); Can Boada a la Gran Via, 346 (1886); Carrer Llúria, 43 (1888); Casa Robert, Gran Via, 350 (1890); Carrer Rosselló, 158 (1896); Passeig de Gràcia-Mallorca (1905); Casa Vicenç Farré (1912, desapareguda); Buixareu (xamfrà c/. Angels-Fortuny) (1878); Casa Vilumara (Plaça St. Pere, 4) (1896). Amb A. Robert treballà en el Monestir de Sant Pere de les Puelles i el convent de les Magdalenes. Altres obres que cita Bassegoda és la torre Buixareu a Puigcerdà (1879); la casa Lacambra a Sarrià (1892); les obres de restauració del Liceu (1898); Teatre Tívoli (1919); Cafè i Teatre Novetats, i Panteó Gretzner al cementiri de Sant Gervasi.

(5) «Diario de Barcelona», 22-IX-1887. Pág. 11178.

(6) «Diario de Barcelona», 10-6-1891. «Acuerdo para el pago de honorarios de 6.960 ptas. a los arquitectos Romañà y Vinyals por sus trabajos para la fijación de los límites de la llamada Rodalía de Corbera.»

(7) «La Publicidad», 9 de juny de 1884.

(8) «El Noticiero Universal», 29 de gener de 1915.

(9) Vegi's plànols dels diferents pisos, seccions, alçats de façanes del projecte de Salvador Vinyals i Sabaté a l'Arxiu Històric Municipal de Sitges. Acompanyats d'una interessant memòria.

(10) Vegi's el projecte de façanes de l'Ajuntament per A. Casademont a l'Arxiu Històric de Sitges.

(11) Preocupació que es demostra en la memòria que acompanya el projecte.

(12) Secció i alçat de la façana de la casa per a Matilde Roset de Cardó al carrer. Octubre 1893.

(13) Secció i alçat de la façana de la casa de Salvadora Font de Dalmau. C/. Major, 41. Febrer 1897.

(14) Les darreres cases que coneixem fetes per Salvador Vinyals, plànols que es troben a l'Arxiu Històric de Sitges són la casa de F. Mirabent i de J. Montané de Vilanova al carrer Sant Francesc, ambdues de 1903.

(15) Els plànols estan signats el dia 6 de juliol de 1892. Però el cas curiós és que l'any 1891 ja havia fet un altre projecte, tal com coneixem pel «Diario de Barcelona», del dia 7 de març de 1891: «El arquitecto señor Vinyals ha trazado un proyecto para la Punta de Sitges. Se trata de comunicar el Baluarte con el referido grupo de rocas por medio de una escalinata que conduzca al mirador y de éste a un espacioso embarcadero con alumbrado de gas, jarrones de flores, elegante balaustrada y cómodos bancos.»

(16) Altres obres no esmentades al text: Casa Boniquet (carrer Major, 26) (1897); Casa E. Serra (reformada per Vinyals l'any 1902); Casa E. Serra (Passeig Ribera, 15) (1902); Casa Simón (Sant Pau, 31) (1889); Casa J. Busquets (1891); Plaça de l'Ajuntament; dues cases per a F. Batlle al carrer de la Indústria (1891 i 1892); Casa Tarrida (Major, 30) (1892); Casa Bartrolí (carrer Nou, 13) (1892); Casa Bues (1896). Seria interessant també veure el treball realitzat per Vinyals en altres pobles de la província de Barcelona. Com per exemple la feina realitzada a Terrasa on es sap que va fer l'«Albergue del Soldado», realitzat l'any 1910, segons data que dóna Mireia Freixa en el seu article: «Progressisme i tradició a l'arquitectura de Lluís Moncunill». «Revista d'Art» n.º 6/7. Editada pel Departament d'Art de la Universitat de Barcelona.

El document de dotació de l'Església de Sant Miquél d'Olèrdola (8)

PERSONES QUE APAREIXEN EN EL DOCUMENT (continuació)

Després de la llista dels donants hi ha les firmes dels integrants del presbiteri, és a dir les dels preveres que assistiren a la consagració. D'antuvi, són dos els grups als quals podrien pertànyer aquests preveres: o bé es tracta dels sacerdots de la comarca, els que tenien cura de les esglésies sufragànies de la d'Olèrdola, o bé eren els que havien vingut de Barcelona acompanyant el bisbe Vives. L'exploració de la primera possibilitat no dóna gaire bons resultats. Dels membres de la llista de preveres, únicament dos apareixen a la documentació penedesenca: Suniefred i Guillarà (1). Tal silenci documental podria no ser concloent, si suposéssim que podrien ser humils capellans rurals, amb poc costum d'assistir a actes solemnes o de signar instruments legals. Però cal pensar, que en aquell temps els capellans, o almenys alguns d'ells, actuaven, per la seva condició de lletrats, com a notaris, i haurien de figurar en algun lloc o altre. Per tant, si no els trobem en els documents, sembla insinuar-se la possibilitat que no siguin sacerdots penedesencs.

L'altra possibilitat, és a dir, la de ser els que formaven el seguici episcopal, hauria estat difícil de provar perquè a l'entorn del bisbe hi ha tota una constel·lació d'eclesiàstics, de no ser per una feliç coincidència. És la similitud existent entre la llista d'assistents a Olèrdola i la que hi ha en un document de l'any 987, guardat a l'Arxiu Comtal (2). És una concòrdia entre dos germans, que es va fer a la presència del bisbe Vives, el qual estava acompanyat dels seus assessors, eclesiàstics i seglars, a la casa episcopal barcelonina. Ara bé, entre els preveres acompanyants del bisbe hi trobem: «Suniefredus archidiaconus qui vocant Lobeto», «Ermenardus», «Bonarigus», «Willarane» i «Jozfredus», que al final signa però Gaucefredus, i signen també «Audegarius sacer» (3) i «Suniefredus». Es a dir, comparant els noms amb els de la llista del presbiteri present a Olèrdola, set noms entre dotze coincideixen. El nombre és massa gran per a ser casual la coincidència. Tot sembla indicar, per tant, que els preveres presents a la consagració de Sant Miquel pertanyien majoritàriamente a l'alt clergat barceloní (4).

Dirigida d'aquesta manera la nostra atenció vers la cúria de Barcelona, podríem suggerir identificacions per als cinc noms que falten. Julià pot ser el mateix que el 989 firmava en un document del comte Borrell (5). Vidal el signant d'una donació del comte Borrell, feta l'any 988 (6) i d'una venda de l'ardiaca Llobet l'any 989 (7). Maler, si els Libri Antiquitatum han copiat malament, podria ser el Maier que signa al final de la venda feta l'any 989 pel comte Borrell, esmentada més amunt. Fins i tot, si Lonuardus és en lloc de Longouardus per haver-se perdut en la còpia la síl·laba *go*, podria ser el prevere que apareix sis vegades a diversos documents entre 989 i 995 (8). Per últim, és assenyat pensar que l'arxiprest Seniofred, que encapçala la llista havia de ser el titular de l'església d'Olèrdola, i per tant president del conjunt de sacerdots comarcans (9).

El document es clou amb la signatura del jutge Ervigi Marc. Ervigi Marc fou, com Sunifred Llobet, un personatge important. De família penedesenca (10), Margarit i Cubedo pensen que fou fill d'Ervigi de Cabra, a qui el comte Borrell II vengué en 980 aquest castell, i de la seva dona Almatrud, nét de Bitari, emigrat del Ripollès al Penedès a l'inici del segle X, i potser nebot del Llobet ardiaca (11). Ervigi Marc degué néixer entre 935 i 940. El 956 era prevere i figura com a testimoni en la venda d'unes cases de Sarrià (12). Sembla, per tant, que ja havia marxat del Penedès natal, deixant-lo per Barcelona, on emprendria el camí vers les més altes dignitats. És possible, si bé no segur (13), que el 972 fos ja jutge i signés com a tal en la venda d'una església de Granollers. L'any 978 es parla d'unes cases d'Olèrdola que eren propietat d'Ervigi, però que per l'absència de l'acostumat »cognomento Marco» es pot suposar que no són del nostre jutge, sinó del seu pare (14). Vers 980 o una mica més tard degué casar-se o unir-se amb Igilo (15).

L'any 985 Catalunya sofrí l'escomesa d'Al-Mansur, amb tots els trasbals que això comportà (16). En aquest temps era ja una personatge de força prestigi, de manera que cas de no ser cert que fos jutge el 972, ara consta ja amb tota certesa que té aquest càrrec. Així en 987 fa tres documents com a prevere i jutge (17), i a finals de 987 és cridat al Ripollès, Vallespir i Conflent pel comte Oliba Cabreta, que volia arranjar els seus assumptes abans de marxar a Montecassino i confiava en la seva perícia legal (18). Bastardes aprofita aquesta estada d'Ervigi al nord de Catalunya per a imaginar contactes literaris del jutge amb Ripoll i Cuixà (19). Pel març del 988 tornà a Barcelona.

En aquests anys i següents degueren néixer els seus fills Ponç Bonfill Marc, Jordi i Guillem Marc, el primer i l'últim redactors dels Usatges (20). L'any 989 és jutge de la Cúria Comtal (21). L'any següent, el 990, possiblement redactà la carta de població del castell de Ribes (22). En l'hivern del 991 al 992, és altra vegada al Penedès, concretament a Olèrdola, amb el bisbe Vives, i redactà el document de consagració de l'església, que estem estudiant. De l'amistat que tingué amb el bisbe Vives, n'és mostra el fet que en morir en 995 aquest li va deixar en el testament la quantitat de dos cafissos (400 litres) de blat (23).

Les actuacions d'Ervigi Marc de què han quedat restes han estat les de notari i redactor de documents públics referents a actes de donació, compres, testaments, etc. Això és ben visible, fins el punt que s'ha afirmat que aquesta fou la seva única activitat legal, sense que mai intervingués en cap judici (24). Però, això cal atribuir-ho principalment al fet que les actes judicials no han estat conservades amb tant interès com les actes de propietat, que representaven amb el pas dels anys una garantia dels drets dels amos de les terres. Nogensmenys, ens consta com a mínim la participació d'Ervigi en un judici de l'any 996 per a decidir l'ús de les aigües del riu Xercavins, prop de Rubí (25),

en què actuà juntament amb el també famós jutge Orús (26). És molt probable que intervingués en altres judicis, dels quals no s'ha conservat fins avui la constància documental corresponent.

Els jutges, que eren ja per si mateixos persones de categoria, acostumaven a més a rebre altres dignitats eclesiàstiques, de manera que tenien davant seu com una mena de cursa honorífica (27). Sembla que entre tots els jutges coneguts, Ervigi Marc fou el qui arribà més alt. Efectivament, l'any 1002, el de la segona invasió d'Al-Mansur, el veiem signar com a «Eruigius, Dei gratia *episcopus*, cognomento Marcho, olim et nunc qui iudex» (28). Balari comenta aquest «abans i ara jutge», dient que Ervigi vol fer constar que, malgrat el seu nomenament episcopal recent, segueix essent *ara* com *abans*, jutge (29). L'abast exacte d'aquest títol de bisbe planteja molts problemes. Fou un títol merament honorífic o bé suposà una veritable ordenació episcopal? Si és certa la segona possibilitat, fou bisbe sense tenir cap diòcesi concreta, o bé en posseí una? El fet és que totes les diòcesis catalanes en aquell temps eren ocupades; la de Barcelona n'era concretament pel bisbe Aeci. Cap dels documents contemporanis no ens ajuda a trobar una solució a aquests interrogants. El que podem considerar més verosemblant és que fou realment ordenat bisbe, però que no governà cap territori.

Ervigi Marc encara actuà durant set anys més, fins a 1009. Així, conservem documents seus de 1003, 1004 i 1005 (30). En 1007 féu una permuta (31) i signà en la donació comtal del castell de Barberà a la Catedral de Barcelona (32). En 1008 signa en un testament (33). Ja des de 1007, si no fou abans, el seu nom apareix associat en les escriptures amb el del seu fill Ponç Bonfill Marc. Així en la permuta ja esmentada de 1007 i també en l'últim document seu que coneixem, de l'any 1009 (34). Balari fa un resum de les actuacions d'Ervigi, d'acord amb els documents que ell consultà, relació que pot considerar-se certament incompleta: 13 vendes, 4 permutes, 3 testaments i 1 respectivament empenyorament, restitució, esmena, i 1 dotació la de Sant Miquel d'Olèrdola (35).

Marc degué morir entre 1009 i 1011. En el document ja esmentat en què apareixen la seva dona i els seus fills (36), si bé al seu nom no hi ha l'afegit, que seria definitiu, de «quondam», el grup familiar apareix actuant sense la seva presència. Això i la manca de cap document a partir de 1009 que pugui atribuir-se-li, fa pensar que Ervigi ja ha mort.

Com fou aquesta persona que hem anat seguint al llarg de la seva vida? Balari aporta un testimoni (37) que el qualifica vers el final de la seva vida com de caràcter «non insuavis», és a dir dolç. Era així a causa de la seva edat avançada, o havia tingut aquest caràcter tota la seva vida? De fet havia anat pujant molts graons en l'escala social i això no pot aconseguir-se sense una forta dosi de diplomàcia i capacitat de diàleg, les quals li eren també necessàries si volia acomplir adequadament el seu ofici de jutge i amicable componedor. Cal remarcar també la seva fama d'entès en lleis, que el portà a actuar arreu de Catalunya, aureolat d'un gran prestigi. Aquesta bona fama degué fonamentar-se en la seva capacitat intellectual i la seva dedicació a l'estudi. Abadal el té per «jurista primmirat i formulista» (38). Bastardas fa notar (39) com manejà llibres, com els glossaris llatins, dels quals va treure i usà paraules ben poc corrents, com la de «codrus». És evident l'interès que tingué a millorar el seu coneixement de la llengua que utilitzava constantment.

Aquest fou l'autor del text que estem veient. La seva signatura, que no s'ha conservat en el pergamí original, perquè sols conservem la còpia que es féu als Libri Antiquitatum, la podem veure reproduïda en el llibre d'Udina sobre l'Arxiu Comtal, en un altre document de l'any 989, dos i mig abans del d'Olèrdola (40).

IGNASI M.ª MUNTANER

(1) RIUS, José: *Cartulario de San Cugat del Vallés* (3 vols.), (C.S.I.C.), 1945-47 (citat en endavant CSCV). Sunifred apareix als números 56 (referent a Olèrdola, de 958), 181 (referent a Subirats, de 986) i 298 (referent a Olèrdola, de 994. Guilarà al número 126 (referent a Castellet, de 977).

(2) UDINA, Federico: *El Archivo Condal de Barcelona*, Barcelona (C.S.I.C.), 1951, n.º 207.

(3) És interessant aquest títol de «sacer» idèntic al que es dóna a Audegari en la dotació d'Olèrdola: «sacerdos». Això podria ser un argument més a favor d'identificar els dos personatges.

(4) Ermenard, Bonaric, Guilarà, Gaucefred, Audegari i Sunifred, a més d'en aquest document, apareixen abundantment en altres pergamins de l'època. Referint-me només al curt període de l'episcopat de Vives, Ermenardus figura a UDINA o. c. n.º 206, 209, 219, Bonaricus a UDINA o. c. n.º 212, Guilarà a CSCV n.º 120, 125, 126 i a RIUS, José, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Barcelona (C.S.I.C.) 1969, n.º 8 i 9, Gaucefredus a CSCV n.º 217 i *Cartas de población* n.º 10, Audegarius a CSCV n.º 216, Seniofredus a UDINA o. c. 206, 207, 209, 231, 237, 241, CSCV n.º 56, 58, 145, 146, 172, 176, 186, 204, 206, 208, 218, 229, 235, 273, 298, 308 i a *Cartas de población* n.º 8, 9, 10. Certament ensopeguem una vegada més amb la possible existència de més d'una persona amb un nom idèntic, però crec que, fora del cas de Seniofred, nom molt corrent, els altres podrien correspondre als clergues que anaren a Olèrdola.

(5) UDINA, o. c. n.º 215.

(6) CSCV n.º 217.

(7) UDINA, o. c. n.º 221.

(8) UDINA, o. c. n.º 215, 218, 220, 231, 237, i CSCV n.º 308.

(9) Cf. ABADAL, Ramon d': *Dels visigots als catalans*, vol. 2, Barcelona (Ed. 62), 1964, p. 112.

(10) ROVIRA VIRGILI, Antoni: *Història nacional de Catalunya*, vol. IV, Barcelona (Pàtria), 1926, p. 217, citant Miret i Sans.

(11) MARGARIT i TAYÀ, A. i CUBEDO i MAIGÍ, F.: *Els Ervigis d'Olèrdola, família bàsica en la gestació d'un comtat* a «Miscel·lània Penedesenca 1981. IV», Vilafranca del P. (Inst. d'Est. Pened.), 1981, p. 99 ss.

(12) *Libri Antiquitatum* II, n.º 47, citat per BALARI Y JOVANY, José: *Orígenes históricos de Cataluña* (3 vols.), S. Cugat (Int. Int. de C. Romàn.), 1964, p. 471.

(13) MARCA, Petrus de: *Marca hispanica*, París (F. Muguet), 1687, col. 901. És molt estrany que en data tan primerenca Ervigi aparegui ja com a «Dei gratia *Episcopus*, ... qui et judex». Es totalment inversemblant que tan aviat fos ja bisbe i això ens fa pensar en alguna manipulació del document. Si és així, fins i tot el càrrec de jutge podria ser dubtós. MARGARIT i CUBEDO o. c. ho arreglen modificant el text de Marca i posant simplement «prevere»

(14) CSVC n.º 130.

(15) La data és sols conjectural, però la unió sembla certa, d'acord amb CSCV n.º 440, on es diu que Igilo té juntament amb els seus fills unes terres «per largicionis cartam, quod mihi fecit senior meus Marchus episcopus una cum filiis meis». No diu que Ervigi sigui el seu marit, sinó el seu «senyor», paraula que podria ser ambigua si no fos que el nom dels fills, Bonfill, Jordi i Guillem, corresponen en el cas del primer i últim d'ells als ben coneguts Ponç Bonfill Marc i Guillem Marc (cf. nota 20). Que ells dos portin el cognom del pare i que la seva mare, Igilo, l'anomeni «el meu senyor», indica una situació familiar estable, sigui quina sigui la situació legal real.

(16) El que diuen Margarit i Cubedo o. c. sobre el que esdevingué a Ervigi de Cabra, penso que no està prou fonamentat documentalment.

(17) Segons BALARI o. c. p. 471.

(18) Cf. ABADAL o. c. I, p. 476 s.

(19) BASTARDAS, Joan: *Nota sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català (segles X-XI)* a *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*, Barcelona (Ariel), 1973, p. 70 s.

(20) Cf. CSCV n.º 440, BALARI o. c. p. 474-480, ROVIRA o. c. p. 217-220.

(21) Així almenys ho creu UDINA o. c. p. 88, basant-se en el document n.º 215 de l'Arxiu Comtal.

(22) És opinió força versemblant de BASTARDAS o. c. p. 67 s. Si bé el document només porta la signatura del bisbe Vives (cf. RIUS, *Cartas*... n.º 10), la presència del poc normal mot «codrus» per a designar el bisbe, fet que es repeteix al do-

cument de dotació d'Olèrdola el qual és certament d'Ervigi, permet suposar que ambdós són del mateix autor.
(23) *Libri Antiquitatum* IV, n.º 150, citat per BALARI o. c. p. 471.
(24) Així ho diu BALARI o. c. p. 472 i ho repeteix ROVIRA o. c. p. 217.
(25) CSCV n.º 317.
(26) Sobre aquest jutge cf. BONNASSIE, Pierre: *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, vol. I, Barcelona (Ed. 62), 1979, p. 165.
(27) Cf. BONNASSIE o. c. p. 164.
(28) *Libri Antiquitatum* II, n.º 733, citat per BALARI o. c. p. 471.
(29) Ibíd.
(30) Arxiu de Montserrat, n.º 58 de Sant Cugat, Diversos C-b n.º 10 de l'Arxiu de la Catedral i *Libri Antiquitatum* II, n.º 127, citats per BONNASSIE o. c. p. 164.
(31) *Libri Antiquitatum* III, n.º 225, citat per BALARI o. c. p. 472.
(32) *Libri Antiquitatum* III, n.º 217, citat per BALARI o. c. p. 472.
(33) *Libri Antiquitatum* II, n.º 622, citat per BALARI o. c. p. 472.
(34) BALARI o. c. p. 473.
(35) BALARI o. c. p. 472 s.
(36) Cf. nota 20.
(37) *Libri Antiquitatum* II, n.º 101, citat per BALARI o. c. p. 472.
(38) ABADAL o. c. p. 477.
(39) BASTARDAS o. c. p. 68 ss.
(40) UDINA o. c. lam. XII, davant de la p. 25.

PREMI JOSEP CARBONELL I GENER

Treball presentat a la III Convocatòria per Albert Carbonell, Jordi Casterad, Jaume Sabaté i Jordi Vidal i guanyador del Premi per a estudiants de BUP, FP i COU.

Història del Cementiri de Sitges

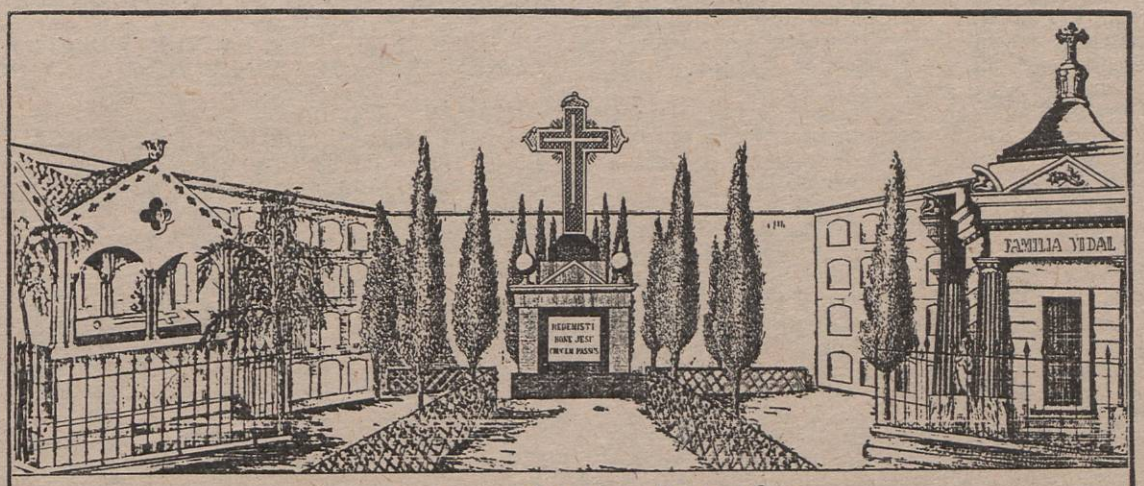

Cementerio rural de la villa de Sitges

PRÒLEG

Aquest treball que presentem, és el primer estudi monogràfic que es fa sobre el cementiri de Sitges. Al llarg dels molts dies de treball, de les nombroses hores passades a l'Arxiu Històric Municipal, hem trobat contradiccions, actes quasi illegibles, anècdotes i complicacions burocràtiques.

Cal destacar que aquest treball ha estat, per damunt de tot, un treball d'investigació. La feina no estava feta. S'ha hagut de consultar document darrera document, el 90 % d'ells manuscrits, cosa que ha complicat la feina.

Els extractes o textos sencers que reproduïm en aquest treball han estat trobats a l'Arxiu Municipal, i per a la seva transcripció hem preferit respectar tant l'idioma original del text com la seva ortografia. Això fa que aquest treball, pensat per a ser una obra en català, tingui caràcter bilingüe. Malgrat això, els comentaris personals i les introduccions als textos són en **català.**

Volem agrair especialment l'ajuda prestada per Vinyet Panyella, encarregada de l'Arxiu Històric Municipal de Sitges, pel senyor Serrado, de la Secretaria General de l'Ajuntament per haver-nos deixat treballar a la sala de juntes, on molts dels documents que citem foren signats.
A tothom, moltes mercès.

Els autors

INTRODUCCIÓ: TEXTOS

«Abans lo fosar estava emplassat en lo baluart, emperó succehia molt sovint que en compte de ser aquéll lloch de recullíment, era al contrari una verdadera plassa pública, y per consegüent subjecte á moltas profanacions. Informat de tot aixó'l bisbe de Barcelona, manà en son decret de visita de 1773 que dintre'l precís terme de vuyt mesos se'n fes un de nou, y que passat eix temps l'altre restés interdit. Se pensá, donchs, trasladarlo al costat de la iglesia, y malgrat las precisas órdres que's tenian, hagué d'abandonarse'l projecte á causa del montant de las

obras que's devian fer sobre las rocas. Ab aqueixa interinitat se passá, fins que á principis del sigle actual se trasladá al darrera de Sant Sebastiá, de resultas d'una ordre de la Regencia del Regne del mes de Desembre de 1813, que disposava no's construhissin cementiris dintre de las poblacions, y que se'n fessin d'altres provisionals. En virtud donchs, d'eixa disposició, l'Ajuntament escullí'l terrer á espatllas de la esmentada Capella, y en 19 del mateix més s'hi trasladà per a senyalar l'espay, ensemps que inaugurar las obras, que quedaren llestas y foren benehidas en 23 de Febrer de 1814, pe'l reverent Joseph Feu, vicari, ab llicencia del reverent Avellá, vicari general de la diócesis.

Molts cambis desde allavors ha sofert sa distribució interior, puix encara's recorda aquell ridícol cos cilindrich al mitj del cementiri, dividit en compartiments paralels en los quals, y convergent al centre, hi havia'ls nitxos. Tirat á terra aquell edifici's distribuhí tal com avuy lo veyem, ó sia dividit l'espay en altres quatre, limitats per amples caminals, en los quals s'hi veuen alguns luxosos sepulcres, tombas y una munió de creus que senyalan lo lloch ahont molts sòn enterrats. Al voltant dels murs que tancan lo cementiri, à la banda de dins, s'hi han construhit los nitxos, y dessobre una peanya, colocada en lo centre, s'alsa una grandiosa creu de ferro.

Un senzill portal ab reixat de ferro, surmontat per una creu, y dessota una pedra marbre que diu: Vigilate quia nescitis horam, dona ingrés à la necrópolis de Sitges.»

JOAN LLOPIS I BOFILL
«Assaig Històric sobre la vila de Sitges»
1891

«Està situat darrera de l'Ermita de Sant Sebastià. Fou construït a l'any 1824, en la qual data s'inutilitzà el que fins aleshores existia davant l'església parroquial, en el que avui és el Baluard.

»En 1843 s'engrandí per la part de mar i en 1890 es renovà la façana principal i es construí el departament de nínxols nous i en 1890 s'hi varià la forma dels quadros centrals, marcant els caminals amb pedres rústiques i per entre les quals n'hi ha sembrades moltes i variades plantes silvestres i flairoses flors, així com rengleres de llorers i baladres, que li donen un aspecte molt més agradable i simpàtic.

»Hi ha en els quadros centrals nou panteons de construcció artística alguns d'ells i molt elegants altres. A la dreta hi ha la caseta per al dipòsit de cadàvers en observació i autòpsies. En la part sud s'edificà en l'any 1890 un cementiri neutre destinat a l'enterrament dels no catòlics. L'administració està al càrrec de l'Ajuntament, sent administradors els senyors regidors Sabaté i Jacas.»

JOSEP SOLER I CARTRÓ. «Geografia i guia de la vila de Sitges i son terme municipal», GES 1980.

«Aquest cementiri, com ja hem dit, ha estat ampliat i embellit successivament, gràcies als vilatans D. Gaietà Vidal i D. Gracià Forment, que es dedicaren a la plantació d'arbres, a la construcció de nínxols, a mantenir neta l'herba, a la construcció del nou portal i creu del centre, des de l'any 1863 al 1865. Cap aquests anys es construiren els dos panteons del senyor Pintó l'un i de la família Vidal l'altre, essent D. Manel qui els va erigir procurant reunir els restes dels seus pares, muller i d'altres familiars, a què es va agregar el seu cadàver, portat de Barcelona el 28 de juliol de 1861. El rector Pau Torrents, havia construït la tomba per els eclesiàstics.»

BERNARDÍ LLOPIS I FÈLIX CLARÀ. «Dos treballs d'història de Sitges», GES 1982 (traducció).

1.er DOCUMENT PER A LA CONSTRUCCIÓ DE CEMENTIRIS A TOT EL REGNE A L'ANY 1804

DN. JUAN DE TODA
Y DE VENDRELL CORONEL DE LOS REALES EXERCITOS de S.M. (que Dios guarde).
Gobernador Militar y Político de la Villa de Villafranca del Penedès y pueblos de su partido, etc.

El Señor Don Manuel Antonio de Santisteban, Escribano de Cámara Real y Supremo Consejo de Castilla, me ha comunicado la Real Orden de S.M. que literalmente es como sigue:

1.ª

Promoverán los corregidores estos utilísimos establecimientos en todo el distrito de sus partidos, poniéndose de acuerdo con los Reverendos Obispos, y procurando se realicen con preferencia en las ciudades ó villas capitales, pueblos en que haya ó hubiera habido epidemias, ó que estén mas expuestos à ellas, y en aquellas parroquias en que se reconozca que es mayor la urgencia por el numero de parroquianos, corto recinto de las iglesias, y otras circunstancias.

(continuarà)

Amb el suport de
CAIXA DE PENSIONS
"la Caixa"